

Ж. Салтақова^{1*}, Н. Мурсалимова², А. Кенбаева³

^{1,2}М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

³М.Өтемисов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

E-mail: ¹aibolanel_27@mail.ru; ²m_nasihath@mail.ru; ³kenbayeva84@mail.com

ORCID: ¹0000-0002-3161-2179; ²0000-0003-4875-9684; ³0000-0003-3536-8713

Түркі халықтары фольклорындағы жылан арбау мәтіндерінің құрылымдық-типологиялық ерекшеліктері

Аңдатпа. Мақалада қазақ және түркі фольклорындағы жылан арбау мәтіндері – халықтың көне дүниетанымы мен дәстүрлі наным-сенімдер жүйесімен байланысты ұлттық мұраның маңызды үлгісі ретінде қарастырылады. Арбау мәтіндері халықтың табиғат құбылыстары мен қауіпті жаратылыстарға қатысты қалыптасқан наным-сенімдерімен, сондай-ақ сөздің магиялық күшіне негізделген дәстүрлі тәжірибелерімен тығыз сабақтас. Жылан арбау мәтіндері – қазақ фольклорында кездесетін үлгілердің бірі. Олардың құрамында магиялық, бұйрық мәніндегі сөздер және түрлі символдық бейнелер бар. Талдау нәтижесінде жылан арбау мәтіндерінің белгілі бір тұрақты құрылымға ие екені анықталды. Әдетте мұндай мәтіндерде тыңдаушыға қарата сөз айту, нысанды атау, киелі тұлғаларды еске алу, бұйрық сипатындағы сөздер айту және соңында белгілі бір нәтижеге бағытталған қорытынды сөздер сияқты құрылымдық бөліктер болады. Сонымен қатар мәтіндерде дыбыстық қайталаулар, әсерлі тұрақты тіркестер қолданылып, магиялық ықпал күшейтіледі. Жылан бейнесі көбіне қауіп-қатерді білдіретін мифтік нышан ретінде аталады. Салыстырмалы талдау қазақ, қырғыз, алтай және басқа да түркі халықтарының арбауларында ұқсас құрылымдық үлгілердің бар екенін көрсетеді. Бұл түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымында ортақ мифологиялық түсініктер сақталғанын дәлелдейді. Зерттеуде жылан арбау мәтіндері тек емшілік мақсаттағы сөздер ғана емес, сонымен бірге түркі халықтарының магиялық наным-сенімдерін және дүниетанымдық жүйесін бейнелейтін маңызды фольклорлық мұра екені зерделенді. Зерттеу барысында мәтіндік, құрылымдық және салыстырмалы-типологиялық талдау, сондай-ақ герменевтикалық түсіндіру әдістері пайдаланылды.

Алғыс: Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің АР26100495 «Түркі дүниетанымындағы наным-сенімдер: этнофольклорлық аспект» жоба аясында қаржыландыруымен жүргізілді.

Кілт сөз: Арбау, наным-сенім, фольклор, дәстүр, жылан, магия

Zh. Saltakova^{1*}, N. Mursalimova², A. Kenbayeva³

^{1,2}M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

³M.Utemisov West Kazakhstan University, Oral, Kazakhstan

E-mail: ¹aibolanel_27@mail.ru; ²m_nasihath@mail.ru; ³kenbayeva84@mail.com

ORCID: ¹0000-0002-3161-2179; ²0000-0003-4875-9684; ³0000-0003-3536-8713

Structural and typological features of snake-charming texts in the folklore of the Turkic peoples

Abstract. In this article, snake-charming texts in Kazakh and Turkic folklore are regarded as an important example of national heritage linked to the people's ancient worldview and traditional belief system. Incantation

* **Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Ж. Салтақова, Н. Мурсалимова, А. Кенбаева. Түркі халықтары фольклорындағы жылан арбау мәтіндерінің құрылымдық-типологиялық ерекшеліктері // "Керуен". - 2026. №3, (92-том). - Б. 231-243. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-14>.

texts are closely linked to the people's established beliefs regarding natural phenomena and dangerous creatures, as well as to traditional practices based on the magical power of words. Snake-charming texts are one of the motifs found in Kazakh folklore. They contain magical, commanding words and various symbolic imagery. The analysis revealed that snake charming texts have a specific, fixed structure. Typically, such texts include structural elements such as addressing the listener, naming the object, invoking sacred figures, uttering commands, and concluding with words aimed at a specific outcome. In addition, the texts employ sound repetitions and striking idiomatic expressions to enhance their magical influence. The snake image is often cited as a mythical symbol denoting danger. Comparative analysis shows that similar structural patterns exist in the enchantments of the Kazakh, Kyrgyz, Altai, and other Turkic peoples. This proves that common mythological concepts have been preserved in the traditional worldview of the Turkic peoples. The study examined snake-charming texts not only as words intended for healing purposes but also as an important folkloric heritage reflecting the magical beliefs and worldview of Turkic peoples. The study employed hermeneutical interpretation techniques in addition to textual, structural, and comparative-typological analysis.

Acknowledgment: This study was conducted with financial support from Project AP26100495 "Beliefs in the worldview of the Turkic peoples: ethnofolklore aspect", implemented by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Key words: charm, belief, folklore, tradition, snake, magic.

Ж. Салтақова^{1*}, Н. Мурсалимова², А. Кенбаева³

¹ *Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан*

³ *Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, Уральск, Казахстан*

E-mail: ¹ *aibolanel_27@mail.ru;* ² *m_nasihata@mail.ru;* ³ *kenbayeva84@mail.com*

ORCID: ¹ *0000-0002-3161-2179;* ² *0000-0003-4875-9684;* ³ *0000-0003-3536-8713*

Структурно-типологические особенности текстов заклинаний змей в фольклоре тюркских народов

Аннотация. В статье рассматриваются тексты заклинаний для умиротворения змей в казахском и тюркском фольклоре как важный образец национального наследия, связанный с древним мировоззрением народа и системой традиционных верований. Тексты заклинаний тесно связаны с представлениями народа о природных явлениях и опасных существах, а также с традиционными практиками, основанными на магической силе слова. Заклинания для змей являются одним из распространённых жанров казахского фольклора. В их составе присутствуют магические формулы, повелительные слова и различные символические образы. В результате анализа было установлено, что тексты заклинаний для змей имеют определённую устойчивую структуру. Обычно такие тексты включают обращение к слушателю, называние объекта, упоминание священных персонажей, произнесение повелительных формул и заключительные слова, направленные на достижение определённого результата. Кроме того, в текстах используются звуковые повторы и выразительные устойчивые сочетания, усиливающие магическое воздействие. Образ змеи чаще всего выступает как мифологический символ опасности. Сравнительный анализ показывает, что в заклинаниях казахского, кыргызского, алтайского и других тюркских народов присутствуют сходные структурные модели. Это подтверждает сохранение общих мифологических представлений в традиционном мировоззрении тюркских народов. В исследовании установлено, что тексты заклинаний для змей представляют собой не только лечебные формулы, но и важное фольклорное наследие, отражающее магические верования и мировоззренческую систему тюркских народов. В ходе исследования были использованы текстовый, структурный и сравнительно-типологический анализ, а также методы герменевтического толкования.

Благодарность: Исследование было проведено при финансовой поддержке проекта AP26100495 «Верования в мировоззрении тюркских народов: этнофольклорный аспект», реализуемого Комитетом по науке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Ключевые слова: заклинание, верование, фольклор, традиция, змея, магия

1. Кіріспе

Арбау – белгілі бір ауруды, табиғи құбылысты немесе зиянды күшті тоқтатуға бағытталған, магиялық сипаттағы мәтіндердің бірі. «Арбау тарихи тұрғыдан алғанда магияға жатады. Магия дегеніміз – материалды дүниеге табиғаттан тысқары жолмен әсер ету үшін қолданылатын ғұрыптар. Ал «маг» сөзінің көне парсы тіліндегі түрі – магуш. Көне Иранда «магуш» деп зорастризм дініндегі абыздарды айтқан. Олар да халдей абыздары сықылды арбаушылықпен, көріпкелдікпен айналысқан. Кейіннен алдын ала болжаушыларды, адам тағдырын күні бұрын айтушыларды, астрологтарды, арбаушыларды жиынтық түрде «маг» деп атау өріс алды» (Абылқасымов, 1993: 51). Фольклор сөздің күші мен құдіретіне деген магиялық сенімге негізделген. Ежелгі адамдар айтылған сөз іске асады деп сенген. Сондықтан олар сөзді тіршіліктегі маңызды құрал деп білген. Бұл сенім денсаулық сақтауда, табысқа жетуде және шығармашылық қабілетті дамытуда маңызды рөл атқарған.

Қазақ дәстүрлі мәдениетінде «арбау» атауы барлық жағдайда бірдей тұрақты термин ретінде қолданылмаған. Атап айтқанда, тіс ауруына байланысты айтылатын арбау мәтіндері кейде «арбау» деп аталғанымен, көптеген жағдайда олар қарапайым түрде «құрт шақыру» деп те аталады. Бұл атау тіс ауруының себебі ретінде «құрт» туралы нанымның кең таралуымен байланысты қалыптасқан. Осыған орай, ғалым А. Байтұрсынов ғұрыптық мәтіндерді сипаттай келе, «қалып сөздер» қатарына «құрт шақыру» үлгілерін енгізген (Байтұрсынов, 2003: 48). Ғалымның көрсетуінше, құрт шақыру деп аталатын мәтіндер тіс ауруын емдеу мақсатында қолданылатын арбау сөздердің бір түрі. Тіс ауруының себебін «құрттың тісті жеуімен» байланыстыратын түсінік тек қазақ халқына ғана тән емес, ол дүниежүзіндегі көптеген халықтардың дәстүрлі наным-сенім жүйесінде кездесетін көне ұғымдардың бірі. Мұндай түсінік бойынша, тістегі ауырсыну белгілі бір тірі жәндіктің – «құрттың» әрекетімен түсіндірілген. Сондықтан халық медицинасында бұл «құртты» орналасқан жерінен шақырып шығару, оны қуып түсіру немесе жою арқылы тіс ауруынан айығуға болады деген сенім қалыптасқан. Осы наным арбау мәтіндерінің магиялық пәрменіне деген сенімді күшейтіп, олардың емдік тәжірибеде кеңінен қолданылуына негіз болған.

Арбау ғұрпында ауруды немесе зиянды жәндіктерді үркіту, қорқыту тәсілі де жиі қолданылады. Арбаушылар (бақсы, шаман) улы жәндіктер мен ауру қоздырғыштарын әртүрлі өсімдік атауларын (алабота, адыраспан, кекіре, жалбыз т.б.) атау арқылы да, сондай-ақ мал атауларын (қозы, қой, сиыр, түйе т.б.) қолдану арқылы да үрейлендіруге тырысқан. Мұндай атаулар магиялық әсер береді деп сеніп, арбау мәтінінің ықпалын күшейтетін поэтикалық әрі ғұрыптық тәсіл ретінде пайдаланған. Арбау мәтіндерінің құрылымын зерттегенде айтылатын сөз бен арнайы жасалатын әрекеттің арақатынасы маңызды мәселе. Аталған мәселе фольклортану, этнография және антропология салаларында ұзақ уақыт бойы талқыланып келе жатқан теориялық мәселелердің бірі. Аталған мәселені арнайы қарастырған зерттеушілердің ішінде орыс фольклортанушысы Н.Ф. Познанский еңбектері ерекше орын алады. Ғалым өзінің «Заговоры: опыт исследования происхождения и развития заговорных формул» атты еңбегінде магиялық мәтіндердің қалыптасуы мен даму тарихын талдай отырып, олардың негізі алғашқы ғұрыптық әрекетпен тығыз байланысты болғанын атап

көрсетеді. Оның пікірінше, арбау мәтініндегі сөз бастапқы кезеңде дербес магиялық күшке ие болмаған, керісінше, белгілі бір ғұрыптың құрамында қызмет атқарған. Бұл жөнінде зерттеуші былай деп жазады: «...слово не обладало самостоятельным, независимым от обряда, магическим авторитетом, оно ещё всё было на службе у обряда» (Познанский, 1995: 52). Бұл пікір магиялық сөздердің шығуын ғұрыптық тәжірибемен байланыстыра түсіндіруге мүмкіндік береді. В.Ф. Познанскийдің айтуынша, магиялық сөздер алғашында бұрыннан бар магиялық әрекетті түсіндіру немесе бекіту үшін қолданылған. Кейін уақыт өте келе олар біртіндеп жеке, дербес сипатқа ие болған. Алайда фольклортану ғылымында бұл мәселе жөнінде ортақ пікір жоқ. XX ғасырдың алғашқы ширегінде жарияланған еңбектердің бірінде зерттеуші В.Ф. Познанский магиялық тәжірибеде сөз бен іс-әрекетті бір-бірінен бөліп қарастыруға болмайтынын атап көрсетеді. Оның пікірінше, магиялық мәтіндегі сөз де, жасалатын әрекет те белгілі бір нәтижеге жетуге бағытталған бір жүйенің бөліктері, сондықтан олардың қызметі бірдей маңызды және бірін-бірі толықтырып тұрады.

Қазіргі фольклортанулық зерттеулер бұл пікірді белгілі бір дәрежеде қолдайды (Beyer, Finke, 2019: 10-328). Зерттеулерде магиялық мәтіндердің тек сөз түрінде ғана орындалуы сирек болатыны, көбіне олар белгілі бір жоралғы әрекеттерімен бірге қолданылатыны айтылады. Басқаша айтқанда, магиялық тәжірибеде сөз бен әрекет бір-бірімен тығыз байланысты. Сондықтан олардың магиялық әсері де бірге, бір уақытта жүзеге асады. Бұл құбылысты қазақтың дәстүрлі арбау тәжірибесінен де анық көруге болады. Қазақ арбауларында сөз бен жасалатын әрекет көбіне бірге қолданылып, емдеу рәсімінің бір бөлігі болып саналған (Ибраев, Тұрғанбаев, 2024:192-205). Мысалы, Жетісу өңірінде жылан шаққан адамды емдеу кезінде арбау сөздері де, арнайы әрекеттер де қатар жасалған. Алдымен у тиген жерді сары, қызыл және жасыл түсті жіптермен байлаған. Содан кейін тостағанға су құйып, оған қойдың құмалағын салып араластырған. Арбаушы арбау сөздерін айтып тұрып, сол суды киіз үйдің айналасына шашқан. Бұл мысал магиялық тәжірибеде айтылатын сөз бен жасалатын әрекет бірін-бірі толықтырып, бірге қызмет атқаратынын көрсетеді. Сондықтан арбау жанрының табиғатын дұрыс түсіну үшін оны тек сөзден немесе мәтіннен ғана тұратын құбылыс деп қарастыру жеткіліксіз. Арбау – магиялық сөз, белгілі бір іс-әрекет және соған байланысты сенімдерді бірігіп жасайтын тұтас дәстүр.

2. Зерттеу әдістері мен материалдары

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында бірнеше ғылыми талдау әдістері қолданылды. Алдымен мәтіндегі ой мен мазмұнды анықтау үшін мәтіндік талдау жүргізілді. Шығарманың құрылысы мен бөлімдерінің өзара байланысын түсіну үшін құрылымдық талдау пайдаланылды. Сонымен қатар зерттеліп отырған мәтін басқа ұқсас шығармалармен салыстырылып, олардың ортақ және ерекшелік белгілерін анықтау мақсатында салыстырмалы-типологиялық талдау жасалды. Ал мәтіндегі астарлы мағынаны тереңірек түсіну үшін герменевтикалық түсіндіру әдісі қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

Зерттеу барысында магиялық фольклор мен халықтық наным-сенімдерді зерделеуге арналған шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері теориялық-әдіснамалық негіз ретінде пайдаланылды. Атап айтқанда, магиялық наным-сенімдер мен ғұрыптық тәжірибелердің табиғатын түсіндіруге арналған Дж.Фрэзер, Б. Малиновский, Л. Леви Брюль, Н.Ф. Познанский еңбектеріндегі магиялық мәтіндер мен ғұрыптық әрекеттердің өзара байланысына қатысты тұжырымдар басшылыққа алынды. Сонымен қатар қазақ фольклортану ғылымындағы М. Әуезов, С. Қасқабасов, Б. Уахатов, Е. Тұрсынов, Б. Абылқасымов, Ш. Ибраев зерттеулерінде қарастырылған магиялық фольклордың табиғаты, халықтық наным-сенімдер жүйесі және арбау мәтіндерінің жанрлық ерекшеліктеріне қатысты ғылыми пайымдар зерттеудің теориялық арқауын құрады.

Зерттеудің дереккөздік негізін М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба қорында сақталған фольклорлық мәтіндер мен «Бабалар сөзі» жұзтомдығында жарияланған арбау мәтіндері құрады. Аталған материалдар арбау жанрының мазмұндық, құрылымдық және поэтикалық ерекшеліктерін кешенді түрде талдауға мүмкіндік береді.

3. Талқылануы

Түркі халықтары фольклорындағы арбау мәтіндерін түсіндіруде антропология ғылымында айтылған магия туралы теориялар маңызды рөл атқарады. Әсіресе магиялық ойлау мен магиялық әрекеттер туралы жазған Дж. Фрэзер, Б. Малиновский және Л. Леви-Брюль еңбектері түркі арбау дәстүрінің мәнін тереңірек түсінуге көмектеседі. Аталған ғалымдар магия құбылысын әртүрлі қырынан зерттеген. Соған қарамастан, олардың еңбектері дәстүрлі қоғамдарда магиялық сөздер мен ғұрыптардың қалай қолданылатынын жалпы түрде түсіндіруге мүмкіндік береді. Мысалы, ғалым Дж. Фрэзер айтқан магияның екі қағидасы – ұқсастыққа негізделген магия және жанасу арқылы әсер ететін магия – қазақтың арбау мәтіндерінде де байқауға болады (Фрэзер, 2001:528). Біріншісі – ұқсастыққа негізделген магия. Мұнда «бір нәрсеге ұқсас нәрсе соған әсер етеді» деген түсінік бар. Мысалы, бір құбылысты немесе затты сөзбен бейнелеп, соған ұқсатып айту арқылы соған ықпал етуге болады деп сенген. Қазақтың арбауларында ауруды, жамандықты немесе зиянды күшті сөзбен бейнелеп, оны қуып жіберу, әлсірету сияқты әрекеттер осы түсінікке жақын келеді. Екіншісі – жанасу арқылы әсер ететін магия. Бұл түсінік бойынша бір кезде байланыста болған заттар кейін де бір-біріне ықпал ете алады деп есептелген. Яғни, адамның өзіне тиесілі заттары (шашы, киімі, ізі, денесіне тиген нәрселер) сол адаммен белгілі бір байланысын сақтайды деген сенім болған. Сондықтан кейбір арбау сөздерінде немесе ырымдарда сол заттар арқылы адамға әсер етуге болады деген түсінік бар (Yeşildal, Güzelderen, Düzgün, 2024: 653).

Қазақ арбауларында ауруды немесе зиянды күшті қуу үшін оны белгілі бір бейне арқылы елестетіп айту жиі кездеседі. Мысалы, жыланға, жәндікке немесе ауруға «кет», «жоғал», «қаш» деп бұйырып айту арқылы оны аластауға болады деп сенген. Мұндай мәтіндерде ауру немесе зиянды күш тірі нәрсе сияқты елестетіледі. Сондықтан оған сөз арқылы әсер етуге болады деген түсінік болған. Бұл жағдай

магиялық әсердің ұқсастыққа немесе бейнелі айтуға негізделетінін көрсетеді. Сонымен қатар қазақтың дәстүрлі емшілік тәжірибесінде жанасу арқылы әсер ететін магияға байланысты ғұрыптар да кездеседі. Мысалы, ауру адамның денесіне тиген заттарды немесе киімдерді арнайы рәсім жасап тазарту, түтіндету немесе отқа тастау сияқты әрекеттер жасалған. Мұндай әрекеттер ауру мен сол заттардың арасында байланыс бар деген сенімге негізделген. Яғни магиялық әсер тікелей адамның өзіне емес, оған жанасқан зат арқылы да жасалады деп түсінген. Мысалы, кейбір арбауларда жыланға, құртқа немесе басқа жәндіктерге тікелей сөйлеп, оларды кетуге немесе басқа жерге көшуге шақыру жиі кездеседі. Мұндай мәтіндерде ауру немесе зиянды күш жай ғана табиғи құбылыс ретінде емес, белгілі бір тірі не рухани күш сияқты қабылданады. Сондықтан оған сөз арқылы әсер етуге болады деген түсінік болған. Бұл құбылыс Л. Леви-Брюль айтқан табиғатпен тұтастықта қарау түсінігімен байланысты. Яғни дәстүрлі қоғамдағы адамдар өздерін табиғаттағы түрлі құбылыстармен тығыз байланысты деген түсінік болған (Levy-Bruhl, 1926:76-79).

Қазақ арбауларын антропологиялық теориялар тұрғысынан қарастырғанда, олардың тек фольклорлық мәтін ғана емес, күрделі мәдени құбылыс екені байқалады. Мысалы, Дж. Фрэзер магияның қалай әсер ететінін түсіндіретін негізгі принциптерді көрсетсе (Фрэзер, 2001: 528), Б.Малиновский магиялық ғұрыптардың қоғамдағы әлеуметтік және психологиялық қызметін түсіндіреді (Malinowski, 1948: 17).

Ал Л. Леви-Брюль еңбектері қазақ арбаулары қалыптасқан дүниетанымдық түсініктердің ерекшелігін ұғынуға мүмкіндік береді (Levy-Bruhl, 1926). Сондықтан қазақтың арбау дәстүрін тек сөзден тұратын мәтін ретінде емес, сөз, жасалатын әрекет және соларға негіз болған сенімдердің бәрі бірігіп құрайтын тұтас құбылыс деп қарастырған дұрыс. Осындай кешенді түрде қарастыру арбау жанрының қалай қалыптасқанын, оның қандай қызмет атқарғанын және мәдени маңызын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Жоғарыда айтылған ғылыми пікірлер мен этнографиялық деректер арбау жанрының құрылымы қарапайым емес, бірнеше бөліктен тұратын күрделі жүйе екенін көрсетеді.

Біріншіден, арбау сөздерінің қалыптасуы мен қызметі белгілі бір ғұрыптық әрекеттермен тығыз байланыста жүзеге асады. Дәстүрлі дүниетанымда сөз магиялық күшке ие деп танылып, оның ықпалы нақты рәсімдік әрекеттер арқылы орындалады деген түсінік орныққан. Осыған байланысты арбау мәтіндері көбіне ауруды емдеу, тіл-көзден сақтау, табиғат құбылыстарына ықпал ету, зиянды күштерді аластау сияқты ғұрыптардың ажырамас құрамдас бөлігі ретінде қолданылған. Арбаушының сөзді белгілі бір қимылдармен, заттық нышандармен немесе рәсімдік амалдармен ұштастыруы магиялық әрекеттің тұтастығын қамтамасыз етіп, оның нәтижелілігін арттырады деген сенім қалыптасқан.

Екіншіден, тарихи даму барысында арбау мәтіндері ғұрыптан біршама дербестеніп, жеке орындалатын сөздік формаларға айналғанымен, халықтық дүниетанымда олардың шынайы магиялық ықпалы белгілі бір рәсімдік әрекеттермен қатар орындалғанда ғана толық жүзеге асады деген түсінік бар. Мұндай жағдайда сөздің семантикалық қуаты мен рәсімдік әрекеттің символдық мәні өзара сабақтасып, магиялық әсердің жүзеге асуына негіз болады. Сондықтан арбау мәтінін орындау

мен оны сүйемелдейтін әрекеттер бір-бірін толықтыратын өзара тәуелді элементтер ретінде қабылданған.

Үшіншіден, қазақ арбау мәтіндерінің құрылымы мен орындалу ерекшеліктері де сөз бен әрекеттің ажырамас бірлігін айқын көрсетеді. Арбаушы мәтінді айту барысында қол қимылдарын жасау, ауру жерді сипау, үрлеу, түкіру, су, от, тұз, пышақ, қамшы сияқты магиялық мәнге ие заттарды қолдану секілді рәсімдік амалдарды қатар орындаған. Бұл әрекеттер арбау сөзінің әсерін күшейтетін әрі оның магиялық қызметін толықтыратын маңызды құрамдас бөліктер ретінде танылған. Демек, қазақ арбауларындағы сөз бен рәсімнің бірлігі – магиялық ойлаудың негізгі заңдылықтарының бірі. Мұндай ерекшелік тек қазақ фольклорына ғана тән емес, әлем халықтарының дәстүрлі магиялық тәжірибесіне ортақ әмбебап құбылыс ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда, арбау жанрының қызметін тек мәтіндік құрылым шеңберінде емес, оның орындалу контекстін, ғұрыптық сипатын және магиялық әрекеттер жүйесін тұтас қарастыру ғылыми тұрғыдан маңызды болып саналады.

Жалпы ғұрыптық фольклорда, соның ішінде арбау мәтіндерінде түсініксіз немесе жұмбақ сөздер жиі кездеседі және олар маңызды рөл атқарады. Ғалым Б. Уахатов халық арасында мұндай сөздер магиялық әсерді күшейтеді деген сенім болғанын қуаттайды (Уахатов, 1974: 288). Халық түсінігінде, арбау кезінде түсініксіз әрі жұмбақ сөздер көп қолданылса, жылан, құрт, шаян сияқты зиянды жәндіктерді тезірек әлсіретіп немесе өлтіруге болады деп сенген.

Мысалы, арбау мәтіндерінің бірінде мынадай жолдар кездеседі:

Мары, мары, мары жылан,

Ұзын, ұзын, ұзын жылан.

Ұзын шашы келте жылан,

Марқары, сарқары (Бабалар сөзі, 2013:130)

Ғалым Б. Уахатов осы арбаудағы «мары» сөзі бүкіл Шығыс халықтарына белгілі жылан патшасы Шах-Маранмен байланысты болуы мүмкін деген болжам айтады (Уахатов, 1974: 288). Бірақ бұл сөздің шығу тегі басқа болуы ықтимал. «Мары» – парсы тілінде «жылан» деген мағынаны білдіреді. Сонымен қатар бұл сөздің құрамында дауысты дыбыстар көп болғандықтан, ол құлаққа ерекше әсерлі әрі әуезді естіледі. Егер осы тіркесті қазақ тілінің қарапайым сөзімен ғана айтсақ, ол «Жылан, жылан, жылан» сияқты болып шығар еді. Ал «мары, мары, мары жылан» тіркесі дыбыстық жағынан да әсерлі болып, арбау мәтінінің магиялық әсерін күшейтеді деп есептелген. Көп сөз айтылып жатқанда, сол сөздердің біреуі жыланнның шын аты болып шықса, жылан әлсіреп, уы өзіне тарап өледі, ал жылан шаққан адам немесе мал жазылып кетеді деп сенген. Мұндай арбаулар көбіне қысқа, тақпаққа ұқсас болып келеді. Егер арбау ұзақ болып, ішінде түсініксіз сөздер көп болса, оны жаттап алу және қайта-қайта айту қиын болар еді. Мысалы:

– Кер, кер, кер жылан,

Кереге басты мер жылан.

Бір жылан бар – сұм жылан,

Бір жылан бар – сұр жылан.

Бір жылан бар – жеті жылғы ту жылан.
Құралай таудың басынан
Қуып келген қу жылан.
Пайғамбардың демінен
Дегелек келді, шық жылдам.
Ақ жылан, аты жылан,
Кіші жылан, мышы жылан,
Сары жылан, сары бас жылан,
Көр жылан, көбер жылан,
Шық, Тәңірден парман келді,
Парманнан қатты жарлық келді!
Мары-мары, мары жылан,
Ұзын-ұзын, ұзын жылан,
Ұзын шашы келте жылан,
Марқары, сарқары
Қылдыр-шылдыр болған түннің басынан
Лек-лек келді, шық жылан!
Ат жылан, қат жылан,
Ыс жылан, қара жылан,
Отыз бес көзді,
Қырық жүзді,
Орман түнінің басынан
Лек-лек келді, шық, жылан! (Бабалар сөзі, 2013:133)

Берілген «жылан уын қайтару» арбауы – емдеу мақсатында айтылатын ғұрыптық мәтіннің бір түрі. Оның негізгі ерекшеліктерін қарапайым түрде былай түсіндіруге болады. Бұл арбау жыланнның уын қайтару немесе жыланды аластау үшін айтылады. Яғни оның басты қызметі – емдік. Арбау мәтінінде жылан екі түрлі мағынада сипатталады: бірінші мағынада жылан – адамға қауіп төндіретін жануар, екінші мағынада ол – қауіпті білдіретін символдық бейне.

Жыланға қатысты арбау мәтіндерінің құрылысы әдетте бірнеше тұрақты бөліктен тұрады. Соның алғашқысы – жыланға тікелей тіл қатып, оны шақыру.

Кер, кер, кер жылан,

Кереге басты мер жылан (Уахатов, 1974: 288).

Мұнда арбау сөздері жыланға арнайы бағытталып айтылып тұр. Арбауда жылан әртүрлі аттармен аталуы мүмкін: ақ жылан, сары жылан, сұр жылан, кер жылан сияқты. Осындай әртүрлі атаулармен атау тәсілі фольклортану ғылымында магиялық атау (магиялық номинация) деп аталады (Топоров, 2005: 52).

Сонымен бірге арбау мәтіндерінде қасиетті адамдардың есімдерін қосып айту да жиі кездеседі. Көптеген арбауларда Сүлеймен пайғамбардың аты аталады. Халық түсінігінде оның есімін айту арбаудың әсерін күшейтеді деп сенген. Мысалы, кейбір арбауларда мынадай жолдар кездеседі:

Тәңірден пәрмен келді,
Тақ Сүлеймен пайғамбардың деміменен.
Немесе:
Тақ Сүлеймен пайғамбардың деміменен,
Көй-көй-ау, шық! (Бабалар сөзі, 2013:137)

Жоғарыдағы мәтіндерде Сүлеймен пайғамбардың есімі арнайы аталған. Діни түсінік бойынша Сүлеймен пайғамбар жануарларға, жындарға және табиғаттағы басқа да тіршілік иелеріне билік жүргізе алған тұлға ретінде сипатталады. Сондықтан арбау мәтіндерінде оның есімін айту жылан немесе басқа да зиянды күштерді бағындыруға көмектеседі деген сенім болған. Мысалы: Құран Кәрімде Сүлеймен пайғамбардың желге, жындарға және жануарларға билік жүргізгені туралы «Ан-Намл», «Саба» сүрелерінде айтылады (Құран Кәрім, 1991:342). Түркі халықтарының наным-сенімінде адам мен табиғат арасындағы байланыс біржақты емес, өзара қатынас ретінде түсіндіріледі. Яғни табиғат құбылыстары мен тіршілік иелері тек адамға бағынышты нысан ретінде емес, өз еркі мен иесі бар субъект ретінде қабылданған. Осындай қатынасты реттейтін негізгі ұғымдардың бірі – «ие» (кейде «эйә» деп те айтылады). Бұл ұғым белгілі бір жердің, судың, орманның немесе жануардың өз иесі, қорғаушы рухы бар деген түсінікті білдіреді. Сондықтан арбау мәтіндерінде жыланға немесе басқа тіршілік иелеріне тікелей тіл қатып, олардан кетуді немесе тыныш болуды сұрау осы дүниетаныммен тығыз байланысты.

Башқұрт ғалымы Р.Султангареева магиялық фольклорды зерттей отырып, башқұрттардың «эйә» түсінігі арбау мен харнау мәтіндерінің негізгі идеялық өзегін құрайтынын көрсетеді. Оның пікірінше, магиялық әрекеттер көбіне сол «иелерді» риза ету немесе олармен келісімге келу арқылы жүзеге асады (Султангареева, 1994: 248).

4. Зерттеу нәтижесі

Түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымында әлем үш қабатты жүйе ретінде елестетілген: жоғарғы әлем – көк тәңірі мекені, орта әлем – адамдар өмір сүретін орта, төменгі әлем – жер асты немесе әруақтар әлемі. «Ие» ұғымы көбіне орта әлеммен байланысты қарастырылады. Халық түсінігінде ол: белгілі бір табиғи кеңістіктің (тау, су, орман т.б.) қожайыны, табиғаттағы қасиетті тәртіпті сақтаушы күш, адамның әрекетіне жауап қайтаратын рухани иелік ретінде қабылданған (Қондыбай, 1999:384). Қазақ фольклорында «жер, су иесі» ұғымы табиғаттың тұтастығын білдіреді. Ал башқұрт мәтіндерінде бұл түсінік нақтырақ көрінеді: мысалы, су иесі, от иесі, дала иесі сияқты атаулар магиялық әрекеттерде тікелей шақырылатын немесе сөйлесетін рухани күштер ретінде сипатталады. Арбаудың негізгі элементі магиялық бұйрық: шық, кел, бол.

Түркі халықтарының көптеген фольклорлық жинақтарында мазмұны ұқсас магиялық мәтіндер кездеседі. Алтай шамандарының емшілік мәтіндерінде жылан көбіне жер асты әлемімен байланыстырылады. В.В.Анохин жазып алған мәтіндердің бірін мысалға келтірсек:

Түпнұсқа:

Kara jylan jer astyndan çykkan,
Taška kir, iniçe kir! (Анохин, 1924:152).

Аудармасы:

Жер астынан шыққан қара жылан,
Тасқа кір, інге кір!

Жоғарыда келтірілген мәтіннің құрылымы әдетте қауіпті күшті атау → оған бұйрық беру → оны аластау сияқты үлгімен құрылады. Осындай арбау мәтіндері қырғыз ауыз әдебиетінде де кездеседі:

Түпнұсқа:

Кара жылан, кет талаага,
Адам жолун тосо көрбө!
(Кыргыз эл адабияты, 1982: 48).

Аудармасы:

Қара жылан, далаға кет,
Адам жолын бөгеме.

Немесе:

Түпнұсқа:

Жылан, жылан, ийниңе кир,
Ийниңе кир да, тынч жат
(Кыргыз эл чыгармалары, 1998: 151).

Аудармасы:

Жылан, жылан, ініңе кір,
Ініңе кір де, тыныш жат.

Бұл арбауларда да жыланға тікелей тіл қатып, оған бұйрық беру тәсілі қолданылған. Яғни жыланға «жерге кір, жоғал» деп бұйрық беру арқылы оны аластау мақсаты көзделеді.

Ал түрік фольклорында жыланды қуалау немесе зиянын тоқтату үшін айтылатын қысқа магиялық сөздер кездеседі. Олар *ılan duası*, *ılan kovma sözleri* деп аталады. Мәтіндер көбіне діни кейіпкерлердің (әсіресе Сүлеймен пайғамбардың) атымен дұға түрінде айтылады. Мысалы:

Түпнұсқа:

Süleyman peygamber emriyle
çık git buradan, ılan! (Boratav, 1994: 45).

Қазақша аударма:

Сүлеймен пайғамбардың әмірімен
Бұл жерден кет, жылан!

Немесе:

Түпнұсқа:

Yılan, seni Süleyman'a havale ettim,
yolunu değiştir! (Örnek, 1977: 89).

Қазақша аударма:

Жылан, сені Сүлейменге тапсырдым,
Жолыңды өзгерт!

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, түркі халықтарының әртүрлі дәстүрлерінде кездесетін мұндай арбау мәтіндерінің құрылымы бір-біріне ұқсас келеді. Яғни олардың бәрінде дерлік зиянды күшті атау, оған бұйрық айту және оны аластау сияқты ортақ үлгі байқалады.

Жалпы арбау мәтіндерінің құрылымын мынадай түрде көрсетуге болады:

қауіп (жылан)

арбаушы адам (бақсы, шаман)

арбау мәтіні (магиялық сөз)

қасиетті тұлғаның аты немесе сакралды күш (Тәңірі, пайғамбар)

жыланды аластау (бұйрық беру)

Яғни алдымен қауіпті нәрсе – жыланды шақырады. Одан кейін арбаушы немесе бақсы (шаман) арбау мәтінін орындайды. Кейде арбаудың арасында қасиетті тұлғаның аты немесе ерекше күшке ие деп саналатын магиялық сөздер де қосылады. Соның нәтижесінде жыланды қуып жіберу немесе у ды тоқтату үшін әрекет жасалады. Осындай құрылым түркі халықтарының көпшілігінің арбау мәтіндерінде кездеседі.

5. Қортынды

Жылан арбау мәтіндері – түркі халықтары фольклорындағы көне магиялық дәстүрдің маңызды құрамдас бөлігі. Бұл мәтіндерді кешенді түрде қарастыру олардың дәстүрлі дүниетаныммен, мифологиялық түсініктермен және халықтың магиялық ойлау жүйесімен тығыз сабақтас екенін көрсетеді. Арбау мәтіндерінің мазмұны мен поэтикалық құрылымы табиғаттағы құбылыстар мен тіршілік иелерінің тылсым күшіне деген сенімге негізделіп, адам мен табиғат арасындағы қатынасты магиялық жолмен реттеуге бағытталған. Осы тұрғыдан алғанда, жылан арбау мәтіндері тек сөз өнерінің үлгісі ғана емес, халықтың дүниені қабылдау ерекшелігін, наным-сенімдер жүйесін және ғұрыптық тәжірибесін сақтаған этномәдени дереккөз ретінде де ғылыми құндылыққа ие.

Зерттеу нәтижелері жыланға қатысты арбау мәтіндерінің негізгі мақсаты адамды қауіпті күштерден қорғау және табиғаттағы тылсым күштерге магиялық сөз арқылы ықпал ету болғанын көрсетеді. Арбау мәтіндерінде жылан көбіне қауіптің, аурудың немесе зиян келтіретін күштің белгісі ретінде бейнеленеді. Сондықтан арбау кезінде жыланды тоқтату, қайтару немесе алыстату мағынасындағы сөздер жиі айтылады. Халық түсінігінде мұндай сөздердің ерекше күші бар деп сенген. Арбаушы тек арбау сөздерін айтып қана қоймай, оларды белгілі бір ғұрыптық әрекеттермен бірге орындаған. Осылайша, сөз бен рәсім бірін-бірі толықтырып, арбаудың әсерін күшейтеді деп қабылданған. Салыстырмалы талдау қазақ, қырғыз, өзбек, қарақалпақ, татар, башқұрт, алтай және басқа да түркі халықтарының жылан арбау мәтіндерінде ортақ құрылымдық және поэтикалық белгілердің сақталғанын көрсетті. Атап айтқанда, арбау мәтіндерінде жыланға тікелей үн қату, оның шығу тегін немесе мекенін еске салу, белгілі бір орынға кетуге бұйыру, жоғары күштерге немесе киелі бейнелерге жүгіну сияқты тұрақты композициялық үлгілер қайталанып отырады. Мұндай ортақтық түркі халықтарының тарихи-мәдени байланыстарының, ортақ мифологиялық мұрасының және көне магиялық дүниетанымының сабақтастығын айғақтайды.

Сонымен қатар зерттеу барысында арбау мәтіндерінің құрылымдық ерекшеліктері олардың тек тілдік құбылыс ретінде ғана емес, ғұрыптық контексте қызмет атқаратын синкретті жанр екенін дәлелдейді. Арбау сөздерінің әсері оларды сүйемелдейтін рәсімдік әрекеттермен, орындаушының әлеуметтік мәртебесімен және дәстүрлі сенім жүйесімен тығыз байланысты болған. Сондықтан арбау мәтіндерінің қызметін толық түсіну үшін олардың поэтикалық құрылымын ғана емес, орындалу жағдайын, ғұрыптық қызметін және мәдени-мифологиялық негіздерін тұтас қарастыру қажет. Қорыта айтқанда, жыланға қатысты арбау мәтіндері – түркі халықтарының ортақ рухани мұрасын, дәстүрлі дүниетанымын және магиялық фольклордың көне қабаттарын сақтап жеткізген маңызды фольклорлық үлгілердің бірі. Оларды салыстырмалы-типологиялық тұрғыдан зерттеу түркі халықтарының фольклорлық дәстүріндегі ортақ заңдылықтарды, жанрлық сабақтастықты және архаикалық дүниетанымның сақталу тетіктерін айқындауға мүмкіндік береді. Бұл бағыттағы зерттеулер магиялық фольклордың табиғатын тереңірек тануға ғана емес, түркі халықтарының мәдени-рухани байланыстары мен ортақ мифологиялық жүйесін ғылыми тұрғыдан жаңаша пайымдауға да негіз қалайды.

Әдебиеттер:

1. Абылқасымов Б. Телқоңыр. Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклоры. – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993. – 228 б.
2. Анохин В. В. Алтайлықтардың бақсылығы туралы материалдар. – Ленинград: Ресей ғылым академиясының баспасы, 1924. – 152 б.
3. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: Фолиант, 2013. – 93-т. – 432 б.
4. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
5. Ибраев Ш., Тұрғанбаев А. Түркі халықтарының магиялық фольклорының жіктелу жолдары // *Turkic Studies Journal*. – 2024. – 6-т. – № 2. – 192–205-бб. – DOI: 10.32523/2664-5157-2024-2-192-205.
6. Қырғыз халық әдебиеті. 2-том: Салт-дәстүр өлеңдері мен магиялық мәтіндер. – Фрунзе: Ғылым, 1982. – 260 б.
7. Қырғыз халық шығармалары. – Бішкек: Қырғыз Республикасының Ұлттық ғылым академиясы, 1998. – 285 б.
8. Қондыбай С. Қазақ мифологиясына кіріспе. – Алматы: Санат, 1999. – 384 б.
9. Құран Кәрім қазақша аудармасы мен түсінігі / аударған Х. Алтай. – Мәдина: Фахд, 1991. – 342 б.
10. Познанский Н. Арбаулар: Арбау формулаларының пайда болуы мен дамуын зерттеу тәжірибесі. – Мәскеу: Индрик, 1995. – 352 б.
11. Султангареева Р. А. Башқұрттың арбау фольклоры. – Уфа: Ғилем, 1994. – 248 б.
12. Топоров В. Н. Арбаулардағы сандық код (Л. Н. Майковтың «Орыс халқының арбаулары» жинағы материалдары негізінде) // Арбау мәтіні: Генезисі мен құрылымы. – Мәскеу: Индрик, 2005. – 520 б.
13. Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы: Ғылым, 1974. – 288 б.
14. Фрэзер Дж. Алтын бұтақ: Магия мен дінді зерттеу: 2 томдық. – Мәскеу: ТЕРРА-Кітап клубы, 2001. – 1-т. – 528 б.
15. Бейер Й., Финке П. Орталық Азиядағы дәстүрге айналдыру тәжірибелері // *Central Asian Survey*. – 2019. – 38-т. – № 3. – 310–328-бб. – DOI: 10.1080/02634937.2019.1636766.
16. Борантав П. Н. Түрік фольклоры туралы 100 сұрақ. – Ыстанбұл: Gerçek баспасы, 1994. – 365 б.
17. Леви-Брюль Л. Байырғы халықтар қалай ойлайды? – Лондон: George Allen & Unwin, 19267. – 76-79-бб.
18. Малиновский Б. Магия, ғылым және дін және басқа да эсселер. – Бостон: Beacon Press, 1948. – 236 б.

19. Өрнек С. В. Түрік фольклортануы. – Анкара, 1977. – 235 б.

20. Йешилдал Ү. Үй., Гүзелдерен Б., Дүзгүн Ф. Баксылық ғұрыптардан ашықтардың өнер көрсетуіне дейін: рухтарды шақырудың символикасы // Religions. – 2024. – 15-т. – № 6. – 653-мақала. – DOI: 10.3390/rel15060653.

References:

1. Abylkassymov B. (1993). Telqongyr: Ritual folklore related to ancient Kazakh beliefs. Atamura-Kazakhstan. (In Kazakh)
2. Anokhin V. V. (1924). Materials on shamanism among the Altai people. Publishing House of the Russian Academy of Sciences. (In Russian)
3. Baitursynov A. (2003). Introduction to literary studies. Atamura. (In Kazakh)
4. Beyer J., Finke P. (2019). Practices of traditionalization in Central Asia. Central Asian Survey, 38(3), 310–328. <https://doi.org/10.1080/02634937.2019.1636766> (In English)
5. Boratav P. N. (1994). Turkish folklore in 100 questions. Gerçek Publishing House. (In Turkish)
6. Frazer J. G. (2001). The golden bough: A study in magic and religion (Vol. 1). TERRA Book Club. (In Russian)
7. Ibraev Sh., & Turganbaev A. (2024). Approaches to classifying the magical folklore of Turkic peoples. Turkic Studies Journal, 6(2), 192–205. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-2-192-205> (In Kazakh)
8. Kyrgyz folk literature: Ritual songs and magical texts (Vol. 2). (1982). Ilim. (In Kyrgyz)
9. Kyrgyz folk works. (1998). National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic. (In Kyrgyz)
10. Lévy-Bruhl L. (1926). How natives think. George Allen & Unwin. (In English)
11. Malinowski B. (1948). Magic, science and religion and other essays. Beacon Press. (In English)
12. Өрнек С. В. (1977). Turkish folklore studies. (In Turkish)
13. Poznansky N. (1995). Incantations: A study of the origin and development of incantation formulas. Indrik. (In Russian)
14. Qondybay S. (1999). Introduction to Kazakh mythology. Sanat. (In Kazakh)
15. The Holy Quran: Kazakh translation and commentary (Kh. Altai, Trans.). (1991). Fahd. (In Kazakh)
16. The words of the ancestors (Vol. 93). (2013). Foliant. (In Kazakh)
17. Sultangareeva R. A. (1994). Bashkir incantation folklore. Gilem. (In Russian)
18. Toporov V. N. (2005). The numerical code in incantations: Based on L. N. Maykov's collection Great Russian incantations. In The incantation text: Genesis and structure. Indrik. (In Russian)
19. Uakhatov B. (1974). Kazakh folk songs. Gylm. (In Kazakh)
20. Yeşildal Ü. Y., Güzelderen B., Düzgün F. (2024). Shamanistic rituals to âşık performances: Symbolism of summoning spirits. Religions, 15(6), Article 653. <https://doi.org/10.3390/rel15060653> (In English)